

In deze rubriek wordt het palet aan theoretische stromingen en theoretische oriëntaties in kwalitatieve onderzoeksbenaderingen belicht. Redacteur voor deze rubriek is Fijgje de Boer: fjjjedeboer@chello.nl.

Handelingsonderzoek of Action Research

Ben Boog

Aan handelingsonderzoek of actieonderzoek kan men, vergelijkbaar met de adjectieven 'kwantitatief' en 'kwalitatief', het adjectief 'participatief' toekennen. Net zoals andere stromingen van sociaal-wetenschappelijk onderzoek zich baseren op een theoretische invalshoek, zoals de fenomenologische, hermeneutische of een vorm van constructivistische benadering, kan men van handelingsonderzoek zeggen dat deze zich met name fundeert in een kritische benadering. De reden daarvoor is dat handelingsonderzoek vanaf de start gericht is op het bewerkstelligen van concrete verandering van gecontextualiseerd handelen, dat wil zeggen op transformatie van handelingscontexten. Handelingsonderzoek richt zich op verruiming van zelfgestuurd handelen en op controle over de handelingscontexten om dat mogelijk te maken. De nieuwe kennis die in handelingsonderzoek wordt geproduceerd dient 'action-able' en/of 'operation-able' te zijn. Het zet direct aan tot handelen.

Deze elementen, het genereren van nieuw handelen op een participatie-democratische wijze, gefundeerd in een kritisch emancipatoire wetenschapsbenadering, vormen tezamen het hart van handelingsonderzoek. Ze waren al als zodanig aanwezig in de aanpak van de grondlegger van handelingsonderzoek, Kurt Lewin. Lewin was de eerste die de term *action research* gebruikte. Zijn benadering van *action research* had eigenlijk al alle kenmerken van het handelingsonderzoek, dat daarna minstens twee keer een heropleving kende. Lewin ontwikkelde *action research* vlak voor de Tweede Wereldoorlog in de Verenigde Staten, waar hij als vluchteling asiel kreeg. Hij zette toen twee belangrijke stappen. Ten eerste haalde hij het klassieke psychologische experiment uit het laboratorium en plaatste hij het 'in vivo', in diverse sociale situaties. Ten tweede nodigde hij de onderzochten uit medeonderzoeker te worden door hen te vragen mee te doen aan de interpretatie van de data die ze zelf hadden geleverd. Hiermee veranderde de relatie tussen onderzoekers en onderzochten van een subject-object-verhouding in een subject-subject-verhouding. In die tijd werkte hij samen met Jacob Levy Moreno, een psychiater en eveneens een vluchteling uit Europa. Moreno werkte met een gemengde aanpak van sociodrama, psychodrama en sociometrie. Dit inspireerde Lewin tot een bijzondere vorm van (zelf)onderzoek annex volwasseneneducatie door middel van groepswork, de T-groep. Theoretisch vertrok Lewin aanvankelijk vanuit de gestaltpsychologie, maar hij liet zich daarnaast sterk inspireren door het filosofisch-pragmatisme van John Dewey en het symbolisch-interactionisme, de handelingstheorie van sociaal-psycholoog George Herbert Mead.

Verskillende benaderingen binnen handelingsonderzoek

Net als bij kwalitatief onderzoek kan binnen handelingsonderzoek een veelheid aan onderzoeksbenaderingen en methoden worden onderscheiden. Er zijn verschillende omschrijvingen in omloop. De belangrijkste zijn *participatory action research* (PAR), *emancipatory action research*, *critical action research*, *collaborative inquiry* en *cooperative action research*. Overigens gaan bij veel mensen nog steeds de nekharen overeind staan als zij de term *action research* of actieonderzoek horen of lezen. Dat heeft te maken met de eerste opleving, eind jaren zestig, die werd geïnspireerd door de kritische studentenbeweging en de democratiseringsbeweging. Daar ga ik zo op in. Vanwege het in diskrediet raken van de term *action research* zochten veel handelingsonderzoekers een toevlucht tot noemers als ‘ontwikkeld onderzoek’, (formatieve) evaluatie en met name ook ‘action learning’.

Wanneer handelingsonderzoek?

Handelingsonderzoek is geïndiceerd als nieuwe handelingsmogelijkheden moeten worden ontwikkeld, dat betekent het onderzoeken van mogelijkheden, het ontwerpen van nieuwe handelingsscripts en vervolgens het uittesten daarvan in de praktijk. Let wel, zonder die laatste fase – het uittesten van nieuw ontwikkeld handelen – is er geen sprake van handelingsonderzoek. Het is dus de meest geëigende onderzoeksbenadering in geval van organisatie- en beleidsverandering, voor het ontwikkelen of vernieuwen van methodieken of interventies in allerlei beroepsvelden – van mondhygiënist tot en met groepsleerkrachten – en voor het al dan niet collectief aanleren van nieuwe handelingsscenario’s op bepaalde terreinen, zoals gezondheid (seksuele en eetgewoonten, bijvoorbeeld). Gezondheidszorg, onderwijs, organisatieontwikkeling en -verandering en regionaal ontwikkelingswerk zijn velden waar handelingsonderzoek vaak wordt ingezet. En het is de meest geëigende benadering in geval van handelingsverlegenheid of bij stagnatie van individuen. Eigenlijk betekent dit dat handelingsonderzoek wordt ingezet in alle gevallen waarin noodzaak bestaat tot praktijkleren of *action learning* door (jong)volwassenen, waarbij dat wat er precies geleerd moet worden en de manier waarop dat het beste kan plaatsvindt in een samenwerking tussen onderzoekers en onderzochten. Daarbij kunnen onderzoeksresultaten uit kwantitatief onderzoek (etic evidence) en/of uit kwalitatief (sub)onderzoek (emic evidence) worden gebruikt in het ontwikkelen van ‘beter handelen’.

Handelingstheorie en participatieve ethiek

Op dit moment is de term actieonderzoek weer helemaal terug. Dat komt omdat een groot deel van het handelingsonderzoek in Nederland de laatste jaren geïnspireerd werd door of werd overgenomen van Angelsaksische benaderingen. Na twee decennia keert deze onderzoeksbenadering weer terug, mede op de golf van kwalitatief onderzoek. Persoonlijk prefereer ik het gebruik van de term handelingsonderzoek. Ten eerste om het te onderscheiden van ‘onderzoek voor sociale actie of beleid’. Ten tweede omdat vanaf het begin, bij Lewin, het gebaseerd is op handelingstheorie. In de jaren zeventig, toen er een golf van actieonderzoek over Nederland waaide, werd dit al gauw ‘onderzoek

voor radicaal marxistische', sociale actie. Dat was de reden voor een aantal Nederlandse onderzoekers om voortaan de term handelingsonderzoek te gebruiken, zoals de Duitse kritisch socioloog Moser voorstelde. Hiermee werd handelingsonderzoek vanaf 1975 door hem nadrukkelijk onderscheiden van 'onderzoek voor actie' of 'onderzoek als actie', zoals dat vanaf ongeveer 1968 door dogmatisch-marxistisch onderzoekers werd gepraktiseerd. Het ging toen vooral om sociaal-politieke actie en niet om reflectie van onderzochten op wat ze doen of laten in maatschappelijke situaties om daar vervolgens lering uit te trekken. Integendeel, die 'lering' stond van tevoren vast. Moser maakte gebruik van Habermas' onderscheid in 'technisch instrumenteel'- versus 'emancipatoir sociale'-wetenschap. Moser muntte de term 'Handlungsforschung'. Hij fundeerde deze in de emancipatiegedachte die de ethische basis vormt van Habermas' Kritische Theorie. Habermas werkte toen nog aan de uitwerking van zijn theorie over communicatief handelen, die in 1981 werd gepubliceerd. Deze handelingstheorie is voor een aantal Angelsaksische auteurs rond 1985 de fundering geworden van een invloedrijke stroming die Critical Action Research heet. De belangrijkste vertegenwoordiger hiervan is Stephen Kemmis.

Tegelijk maakte Moser zo ook een duidelijk onderscheid met een traditie van actieonderzoek, die al langer bestond in met name de organisatiekunde (organisatiepsychologie), onder meer in de sociotechniek. In dit geval waren het niet marxistische actiedoelen die het verloop en de uitkomst van zo'n onderzoek van tevoren bepaalden, maar (neo)liberale of corporatistische ideologieën. In veel gevallen gaat het om het wegmasseren van conflicten en het goed laten verlopen van samenwerking of het doorvoeren van beleid in instellingen of organisaties.

Het adjectief 'action' in 'action research' betekent 'handelen' en niet 'actie'. Dat heeft de volgende redenen. Bij handelen gaat het om zinvol handelen, het kernbegrip van de 'human sciences' sinds Max Weber, Alfred Schutz en George Herbert Mead. Handelen is menselijk gedrag, dat wil zeggen intersubjectief, ingebed in een cultuur en geleerd via transactionele processen. Menselijk gedrag is geënt op actief en reflexief toepassen van opgedane sociaal-culturele kennis (mimese). Handelen houdt in dat mensen actief hun leven construeren, dat ze in staat zijn tot reflectie en (sociaal) leren. Dit betekent ook dat wat ze doen of laten, voelen en denken, in essentie niet voorspelbaar is. 'You could have done otherwise', is hoe Anthony Giddens dat uitdrukt. Handelen als interactie, transactie of communicatie is een breder begrip dan 'actie'.

Handelingstheorie beschouwt mensen als subjecten. Mensen kunnen ervoor kiezen dingen anders te doen of te laten op grond van (eigen) zingeving en reflectie, hoewel men in het doen en laten in hoge mate wordt gedetermineerd door maatschappelijke structuren en systemen. Handelingstheorie is normatief. Mensen hebben in principe het recht anders te doen of te laten. Dit is gefundeerd in een 'direct' democratische ethiek. Deze houdt in dat mensen volwaardig en gelijkwaardig met elkaar omgaan om ieders zelfontplooiing optimaal tot zijn recht te laten komen. Maatschappijtheoretisch neemt men in handelingsonderzoek zo een positie in tussen communitaristen, waar collectieve normen en waarden als ethisch uitgangspunt dienen, en neoliberalen, die het idee van de vrije markt en het vrije economische contract tussen mensen als waarden nastreven.

Dewey, Giddens en Touraine geven aan dat het om een brede opvatting van democratie gaat. Democratie is niet alleen een staatsvorm of besluitvormingsmodel, maar staat ook voor het idee dat mensen op alle terreinen van het dagelijks leven controle moeten kunnen uitoefenen door volwaardig mee te doen aan besluitvormingsprocessen op allerlei gebieden, zoals wonen, werk, onderwijs, sport en religie. Het gaat hier om een pragmatische ethiek. Het is een praktische, interactieve zelfontplooiingsethiek: ieder mens moet zichzelf maximaal kunnen ontplooien zonder dat het de zelfontplooiing van andere mensen in de weg staat. Handelsonderzoek beoogt bij te dragen aan die zelfontplooiing. Vooropgezette doelstellingen of ideologische sturing mogen dit leerproces niet in de weg staan. Dit centrale thema vinden we terug in een aantal handelingstheoretische tradities, die tot evenzoveel modellen van handelsonderzoek hebben geleid. Veelal vormen deze tradities een synthese van interactietheorie (uit het pragmatisme), humanistische en handelingspsychologie en systeemdenken. Deze tradities vormen de voertuigen voor de open wetenschappelijke discussie die moet leiden tot verbeterd wetenschappelijk inzicht en verbeterd wetenschappelijk handelen. Met andere woorden, alleen een open en doorzichtige handelingstheoretische sturing en handelingstheoretische fundering maakt handelsonderzoek tot wetenschappelijk en wetenschappelijk verantwoord onderzoek. Deze uitgangspunten vormen ook de basis voor de onderzoekspraktijk en voor de wijze waarop onderzoekers en onderzochten met elkaar omgaan. De kern betreft de cyclische beweging van de (problematische) praktijk van de onderzochten via het onderzoeksproces (reflectie) tot een voorstel voor een verbeterde praktijk van de onderzochten, die vervolgens wordt uitgetest, waarna dat eventueel weer wordt onderzocht, wat kan leiden tot een nieuw voorstel, dat ... et cetera.

Kennistheorie, geldigheid en generalisatie

Het handelingstheoretische uitgangspunt betekent dat onderzoekers en onderzochten volwaardige onderzoekspartners zijn. Het gaat, zoals gezegd, om een subject-subject-verhouding. Net als in kwalitatief onderzoek kent handelsonderzoek het kennistheoretische principe van de dubbele hermeneutiek. Elke onderzoekspartner interpreteert een reeds geïnterpreteerde werkelijkheid; zij gaan een dialoog aan waarin ze wederzijds hun interpretaties (van de situatie en van elkaar) proberen te verduidelijken. Deze dialoog is principieel een transactioneel proces, bestaande uit wederkerig *verstehen* en – aldus – van elkaar leren. Hierbij gaat het om bewuste leerprocessen die gebaseerd zijn op een reflectie van de ervaren praktijk. Mensen maken zich de kennis eigen en vooral ook de wijze van leren. Ze leren zelf te leren, dat betekent ‘deep learning’ in tegenstelling tot ‘surface learning’. In handelsonderzoek spreekt men bijna altijd over ‘action learning’.

Elk onderzoek kent een communicatieve of argumentatieve geldigheid en exemplarische generalisatie. Dat kenmerkt overigens elke sociaal-wetenschappelijke interventie als leersituatie voor volwassenen. Enerzijds is handelsonderzoek gericht op het verkrijgen van kennis en inzicht in een lokale situatie, omdat de praktijk van het alledaagse (beroepsmatige) handelen van de onderzochten verbeterd moet worden. Anderzijds dient hetzelfde onderzoek ook de bovenlokale (wetenschappelijke) handelingsrepertoires te verbeteren. In de beide betekenissen – ervaring van onderzoeker en leren te leren van

onderzochten – is handelingsonderzoek ‘exemplarisch’. Daarnaast is er nog een derde betekenis van exemplarisch, die nauw met de eerste twee samenhangt. Anderen, die niet direct betrokken waren bij het onderzoeksproces, kunnen ook lering trekken uit het onderzoek. Zij kunnen de ervaring uit het onderzoek proberen te transformeren naar hun situatie. Voor hen zijn het dan voorbeelden van ‘good practices’. Met deze laatste betekenis wordt het exemplarische ook ‘bovenlokaal’. Met andere woorden, er is, als deze drie betekenissen tezamen genomen worden, sprake van wat Adri Smaling ‘exemplarische generalisatie’ noemt. Er is zowel sprake van generalisatie als van meer inzicht in de condities waaronder deze kennis geldig is.

Handelingsonderzoek in de praktijk

In handelingsonderzoek vallen, zoals gezegd, sociaal leren en onderzoeken samen. Leren is problematiserend leren en exemplarisch praktijkleren, respectievelijk reflectie en actie. Leren en onderzoeken zijn gefundeerd in een (dubbele) hermeneutische kennisopvatting. Mensen handelen vanuit, en gestructureerd door, hun historisch-maatschappelijke inbedding, waar zij tegelijk – zingevend – vorm aan geven. Het sleutelwoord hier is reflectie. Dat gebeurt in fasen. Eerst is er gelegenheid voor de onderzochte om zijn verhaal te vertellen – als weergave van stagnatie, onmacht of het gaat over het eigen probleemgedrag. Vervolgens tracht de onderzoeker samen met de onderzochte alternatieve handelingscripts te ontwerpen die deze onmacht, stagnatie of het problematisch gedrag kan doen veranderen in verbeterd handelen. Daarna worden de handelingscripts uitgetest, waarna een nieuw verhaal kan worden verteld. Dit tweede verhaal wordt vervolgens weer geëvalueerd et cetera.

Een belangrijk doel van onderzoek is nieuwe kennis genereren. Bij handelingsonderzoek gaat het om nieuwe kennis in de zin van weten hoe en waarom men in bepaalde situaties is vastgelopen en hoe nieuw verbeterd handelen kan worden geleerd door het ontwerpen van alternatieve handelingsscenario's en het uittesten daarvan in de praktijk. Hier is het gebruik van handelingstheorie een taalspel dat we kunnen gebruiken om mogelijkheden voor handelen te creëren, om handelingscripts te ontwerpen.

De opzet van een handelingsonderzoek is ‘open’. Daarnaast is het multi-methodisch. Naast methoden en technieken van sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden methoden en technieken van communicatie, counselen en groepswork gebruikt. In het onderzoek sluit men een contract met de onderzochte. Ook is er veelal een contract met een opdrachtgever. Deze moet zich akkoord verklaren met het genoemde ‘open einde’ en zich committeren aan de genoemde *empowerment* van de onderzochte met alle consequenties van dien, zoals mogelijk een verminderde macht.

De onderzochten ‘leren’ medeonderzoekers te zijn. In het begin wordt het problematisch of gestagneerde handelen van de onderzochten en de mogelijke redenen en oorzaken daarvan zo breed mogelijk onderzocht. Of er wordt uitgebreid geïnventariseerd wat de mogelijkheden zijn voor een nieuwe rol of functie voor de onderzochten, bijvoorbeeld in het geval van innovaties in de werkorganisatie vanwege nieuwe technologie.

In een handelingsonderzoek staat de relatie tussen onderzoekers en onderzochten centraal, maar veelal moeten ook de actoren, waar de onderzochten in hun wereld mee te maken

hebben, in het onderzoek betrokken worden. De onderzochten zijn dan de ‘primaair onderzochten’, zij worden de medeonderzoekers. De andere actoren kunnen als zodanig nodig zijn voor verruiming van de handelingsruimte van de primair onderzochten. Een handelingsonderzoek is dan ook vaak onderzoek in, met, door en voor een sociaal netwerk.

Een handelingsonderzoeker zet zichzelf ‘tussen haakjes’. Openheid, onbevangenheid, in het kwalitatief onderzoek aangeduid met de term ‘natural attitude of inquiry’, is noodzakelijk om de verhalen, de rechtvaardigingen en het verdedigen van handelingscripts die leiden tot de problematiek te begrijpen. Tegelijkertijd is de onderzoeker niet helemaal dezelfde als de onderzochte. Professionele ervaring met handelingsonderzoek, met methoden en technieken van onderzoek en communicatie dienen als voorraad voor operationele vuistregels voor handelingsonderzoek. De onderzoeker heeft bovendien vaak professionele ervaring met bestaande machtsverhoudingen en de verschijnselen van voorwaarden voor handelen en onbedoelde gevolgen ervan die de onderzochten niet kennen. Tijdens het onderzoeksproces heeft de onderzoeker gekoppeld aan de openheid zo een kritische functie. Dit betekent ook dat de professionele onderzoeker steeds uitleg geeft over zijn positie en zich tot op zekere hoogte ook zelf blootgeeft. Ik schrijf ‘tot op zekere hoogte’, omdat een dergelijke openheid functioneel moet zijn in het kader van dit ene onderzoek, dit proces dat beide onderzoekers met elkaar ondernemen. Belangrijk is het verkrijgen van vertrouwen. De grens van openheid is de persoonlijke integriteit. Openheid en, in het kielzog ervan, vertrouwen, mislukken bij een te grote rigiditeit, waaronder ook te grote wetenschappelijke gestrengheid kan vallen.

In een handelingsonderzoek wordt nogal eens gebruikgemaakt van een bijzondere vorm van ‘begeleidingscommissie’. Deze bestaat dan uit een groep ‘kritische vrienden’, personen die de onderzochten en de onderzoekssituatie goed kennen. Zij zijn zelf lid van de groep onderzochten en/of deskundige inzake de situatie en de subjecten die meedoen aan het onderzoek – zoals ervaringsdeskundigen. Zeker bij de aanvang staan zij de onderzoeker met raad en daad bij. Later krijgen de onderzochten die functie zelf.

Tijdens het gehele onderzoeksproces staat ‘verstehen’ centraal. Dat is een doorlopende activiteit, waarin na en naast elkaar verschillende methoden en technieken van onderzoek, communicatie en leren worden gebruikt. In de algemene literatuur over handelingsonderzoek wijken de beschrijvingen die men over het gebruik van onderzoeksmethoden geeft niet af van beschrijvingen die men elders kan vinden, los van de specifieke context ‘handelingsonderzoek’. Wanneer er in een handelingsonderzoek de gebruikelijke methoden worden gebruikt, zoals surveys, kwalitatieve interviews, participerende observatie, inhoudsanalyse en dergelijke, worden de daar bijbehorende procedures voorgesteld, inclusief de kwaliteitseisen met betrekking tot validiteit, betrouwbaarheid en dergelijke. Daarnaast echter moeten de onderzoekers al hun ervaring, creativiteit en verbeeldingskracht uit de kast halen om het cyclisch-spiraalvormige proces van onderzoeken, leren en veranderen op een open en democratische wijze te kunnen laten verlopen. De resultaten van bepaalde ingezette dataverzamelmethode dienen duidelijk te zijn voor de primair onderzochten en de anderen, dat wil zeggen ze moeten adequaat zijn alsmede bijdragen aan de *empowerment* van de onderzochten. Het betekent ook dat de onderzoekers moeten zoeken naar een toegankelijke wijze van (terug)rapporteren.

Tegen deze achtergrond zijn er drie redenen dat in handelingsonderzoek bij voorkeur meer directe methoden van dataverzameling worden gebruikt. De eerste reden is dat deze methoden relatief weinig interpretatiestappen vergen en zo mogelijk benaderen wat er werkelijk in de praktijk van alledag gebeurt. De tweede reden is dat het gaat om participatieve/communicatieve methoden en technieken, die de onderzochten activeren om bepaalde zaken te onderzoeken. Ten derde zijn het methoden en technieken waardoor de onderzochten leren. Ze zijn educatief-didactisch doordacht.

Tot slot

Handelingsonderzoek is het meest geschikte wetenschappelijk onderzoek op momenten van maatschappelijke veranderingen die leiden tot toename van onrechtvaardigheid, waardoor conflicten en onzekerheden toenemen. Daarnaast is het een vorm van onderzoek die steeds meer noodzakelijk wordt in de uitoefening van veel beroepen in beleid, planning, zorg en welzijn. Educatie, gekoppeld aan onderzoek, is steeds meer nodig.

In handelingsonderzoek ligt een zware claim op de relatie tussen onderzoeker en onderzochten. De onderzoeker dient tot aan zijn nek in de praktijk te zitten, vergelijkbaar met een etnograaf. Handelingsonderzoek kan niet van achter het bureau worden uitgevoerd. Naast sociaal-wetenschappelijke ambachtelijkheid is een sociaal-communicatieve competentie van groot belang. Bovendien moet een handelingsonderzoeker in staat zijn tot een goede analyse van de machtsverhoudingen in het veld. Participatie is, zoals aangegeven, niet louter een formeel begrip. Het is een kwaliteit van de relatie tussen onderzochten en onderzoekers.

In Nederland werden in november 2005 en augustus 2006 twee grote internationale congressen gehouden met als centraal thema de kwaliteit van handelingsonderzoek. De eerste was de International Practitioner Research Conference & Collaborative Action Research Network Conference (PRAR&CARN), met als thema 'Quality of Practitioner Research/ Action Research: what's it about, what's it for and what next?'. Het tweede was het World Congress Action Learning Action Research & Process Management Participatory Action Research (ALARPM/PAR), met als thema 'Participatory research, standards and ethics'.

Meer dan 700 wetenschappers en wetenschappelijk geschoolde beroepskrachten uit meer dan 50 landen waren aanwezig. Dat geeft aan dat handelingsonderzoek volop in de belangstelling staat en ook veel toegepast wordt. De congressen leverden een schat aan onderzoeksmateriaal en onderzoekservaring.

Literatuur

Deze tekst is deels nieuw, deels is informatie ontleend aan eerder gepubliceerd werk over dit onderwerp. Hieronder twee verwijzingen. In deze publicaties vindt u ook de literatuur die is gebruikt. De meest recente – met alle verwijzingen – zijn:

Boog, B. (2002). Handelingsonderzoek, een update. *Sociale interventie*, 11, 4, 27-40.

Boog, B. & L. Korevaar (2005). Handelingsonderzoek als rehabilitatie. In: B. Boog, M. Slagter, I. Jacobs-Moonen, F. Meijering (red.) (2005). *Focus op action research. De professionele als handelingsonderzoeker*. Assen: Koninklijke Van Gorcum, 48-61.